

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження обумовлена, перш за все, необхідністю подальшої теоретичної та емпіричної розробки проблеми розвитку локусу контролю на різних етапах онтогенезу особистості, зокрема в підлітковому віці. У теперішній час, коли відбуваються інтенсивні зміни у суспільстві, зникли численні, характерні для тоталітарного суспільства зовнішні важелі управління та орієнтири поведінки людей, тому зростають вимоги до соціальної та особистісної зрілості кожної людини. Одним із показників зрілості особистості, рівня її морального розвитку та успішності виступає локус суб'єктивного контролю, який є пов'язаним з мірою відповідальності людини за події власного життя.

Традиційно поняття локусу контролю пов'язано з іменем Дж. Роттера – засновника теорії соціального учіння, але, у сутності, вивчається представниками багатьох шкіл та напрямків у зв'язку з численними психологічними феноменами, а саме: в психологічних теоріях відповідальності та атрибуції відповідальності (К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Дементій, Д. Майерс, К. Муздибаєв, В. П. Прядеїн, А. О. Реан, В. В. Рибалка, С. Л. Рубінштейн, М. В. Савчин та ін.); теоріях самоефективності та формування стилів атрибуції (А. Бандура, Г. Келлі, Ф. Хайдер та ін.); в концепції компетентості (Р. Уайт); теорії мотивації досягнення (Дж. Аткинсон, Д. Макклелланд, Х. Хекхаузен); фрустраційній теорії (С. Розенцвейг), теорії завченої беспорядності (К. Двек, М. Селігман), особистісної беспорядності (К. В. Веденєєва, Д. О. Циринг та інші); в контексті соціалізації (Я. Л. Коломінський, Є. Г. Ксенофонтова, С. Д. Максименко, А. О. Реан, О. А. Шальнова), у теоріях психічної регуляції та саморегуляції (М. Й. Боришевський, Дж. Капрара, Д. О. Леонт'єв, С. Д. Максименко, О. П. Саннікова, О. Я. Чебикін та ін.); теорії самодетермінації (О. Р. Калітієвська, Д. О. Леонт'єв); у зв'язку з вибором стратегій подолання життєвих труднощів (О. В. Алексеєва, О. О. Анненкова, Л. І. Дементій, С. Кобейса, Р. Лазарус, О. В. Лібін, Т. Л. Крюкова, С. Мадді, А. Ю. Маленова, І. В. Шевченко, І. П. Шкуратова та інші), у контексті вивчення соціальної адаптивності особистості (О. В. Кузнецова, О. П. Саннікова), при дослідженні делінквентної поведінки (Д. Ю. Карандашев, А. О. Реан та ін.), індивідуально-типологічних особливостей схильності до ризику (С. В. Бикова) тощо.

Існує певний ряд робіт, присвячених питанням діагностики та структури локусу контролю (Є. Ф. Бажин, Є. А. Голинка, О. М. Еткінд, І. М. Кондаков, Г. Крампен, В. І. Ксенофонтова, Х. Левенсон, С. Р. Пантілеев, Дж. Роттер, В. В. Столін та ін.), особливостям його розвитку на різних етапах онтогенезу, в тому числі в підлітковому віці (О. В. Алексеєва, С. В. Биков, Л. І. Дементій, В. П. Прядеїн, М. В. Савчин, В. І. Тернопільська та ін.).

Незважаючи на те, що підлітковий вік визнається критичним у формуванні суб'єктивного локусу контролю та окремих властивостей особистості, що з ним пов'язані, недостатньо вивченими залишаються підґрунтя та чинники становлення певного виду локусу контролю, особливостей його структури, прояву в різних життєвих ситуаціях саме у цьому віці. За даними численних зарубіжних та вітчизняних дослідників найважливішими детермінантами розвитку локус-

контролю в тому числі й у підлітковому віці, є стиль сімейного виховання (І. Г. Кошлань, А. О. Реан, Е. Г. Ейдемільер та ін.), деякі психологічні властивості особистості (О. В. Алексеєва, К. В. Веденеєва, Л. М. Додова, К. Р. Калітєвська, Т. В. Кириченко, С. А. Кожаєва, Т. М. Кочеткова, Х. Кулас, Д. О. Леонтєв, В. В. Назарова, Г. С. Обманова, Д. О. Циринг, Т. В. Шипелік, Е. Г. Ейдемільер та ін.). Саме тому дослідження специфіки локусу контролю підлітків в залежності від домінуючого стилю сімейного виховання, а також в зв'язку з певними властивостями особистості є актуальним і значущим.

Отже, актуальність та недостатнє вивчення проблеми визначили вибір теми нашого дослідження «Психологічні детермінанти розвитку локус-контролю підлітків».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснювалось в межах науково-дослідницьких тем кафедри психології філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка «Психологічний вимір соціального буття особистості» (номер держреєстрації №0109U004349). Тему дисертації затверджено вченою радою Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол № 16/6 від 29.06.2010 р.) та узгоджено в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 8 від 30.11.2010 р.). Автором досліджувались структурні складові локусу контролю підлітків, його психологічні детермінанти та індивідуально-психологічні особливості особистості, пов'язані з локусом контролю.

Мета дослідження полягає у теоретико-методологічному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні особливостей локалізації контролю особистості підлітка та його психологічних детермінант.

Для досягнення поставленої мети вирішувались такі **завдання**:

1. На основі аналізу теоретичних психологічних джерел визначити логіку та напрямок теоретико-емпіричного дослідження суб'єктивної локалізації контролю підлітків; визначити структуру означеного феномену, експлікувати і описати компонентний склад показників; здійснити теоретичний аналіз підходів до вивчення психологічної детермінації локусу контролю підлітків.

2. Розробити модель емпіричного дослідження і обґрунтувати систему дослідницьких процедур, спрямованих на діагностику локусу контролю, його психологічних детермінант та властивостей особистості, що супроводжують певні прояви локусу контролю. Створити авторську психодіагностичну методику, що спрямована на вивчення показників локусу контролю саме підлітків.

3. Здійснити емпіричне дослідження локусу контролю підлітків та чинників, що впливають на його розвиток: дослідити характеристики стилів сімейного виховання як однієї з психологічних детермінант локусу контролю та тих властивостей особистості, які супроводжують різні прояви локусу контролю підлітків.

4. Виявити та порівняти психологічні особливості підлітків інтерналів та екстерналів (акцентуації характеру, фактори особистості тощо).

5. Вивчити особливості динаміки локусу контролю і його структурних компонентів у підлітковому віці.

Об'єкт дослідження: психологічні особливості суб'єктивної локалізації контролю підлітків як інтегральної характеристики особистості.

Предмет дослідження: показники локалізації контролю та психологічні детермінанти, що впливають на їхній розвиток (типи сімейного виховання, певні властивості особистості підлітків).

Методологічною основою дослідження стали загальні принципи детермінізму (О. М. Леонт'єв, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко, С. Л. Рубінштейн, Б. М. Теплов та ін.), системний підхід у вивченні психологічних об'єктів (В. А. Ганзен, Б. Б. Коссов, Б. Ф. Ломов та ін.); системно-структурний підхід до розуміння особистості (С. Д. Максименко, К. К. Платонов, С. Л. Рубінштейн, О. П. Саннікова та ін.); теоретичні положення вітчизняної психології про системний характер якостей особистості (К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Анан'єв, Л. І. Анциферова, Б. Ф. Ломов, Д. Й. Фельдштейн та ін.); основні положення про закономірності психічного розвитку особистості підлітка (Г. О. Балл, І. Д. Бех, Л. І. Божович, Ш. Бюлер, Л. С. Виготський, Ф. Дольто, І. С. Кон, Г. С. Костюк, А. Є. Личко, С. Д. Максименко, В. В. Рибалка, Е. Еріксон та ін.); теорія локусу контролю (Дж. Роттер, Х. Левенсон, Г. Крампен та ін.); система теоретичних уявлень про дитячо-батьківські взаємини (Д. Баумрінд, Г. Я. Варга, О. І. Захаров, А. Є. Личко, Е. Г. Ейдемільер).

Методи дослідження. В роботі використані теоретичні методи: аналіз філософської, психологічної та психолого-педагогічної літератури; емпіричні методи: спостереження, бесіда, тестування, лонгітюд; статистичні методи обробки даних (кореляційний аналіз, факторний аналіз, t-критерій Ст'юдента), що здійснювались за допомогою комп'ютерної програми SPSS 13.0 for Windows; якісний метод: метод «асів», «профілів».

У психодіагностичний комплекс увійшли: 1) для дослідження показників локусу контролю підлітків – авторський «Опитувальник показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків» (ЛСК-П), створений за вимогами психометрики, та процедура «Розміщення себе на умовній шкалі локусу контролю»; 2) методики, що діагностують властивості особистості підлітка, які співвідносяться з локусом контролю: опитувальник самоствавлення С. Р. Пантілеєва і В. В. Століна; тест-опитувальник Шмішека на визначення акцентуацій характеру підлітків; особистісний опитувальник Г. Айзенка; 14-ти факторний опитувальник Р. Кеттелла; модифікований тест-опитувальник емпатичних тенденцій, розроблений А. Мехрабіаном і Н. Епштейном; моторна проба Шварцландера, що спрямована на вивчення рівня домагань; методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда; опитувальник «Батьків оцінюють діти» (БОД) модифікація І. О. Фурманова і А. А. Алад'їна.

Дослідження проводилось на базі загальноосвітніх середніх шкіл м. Львова. Основний контингент досліджуваних складався з учнів 5-10 класів. Безпосередньо на різних етапах в емпіричному дослідженні взяли участь 669 підлітків у віці від

11 до 16 років. З них 128 підлітків вивчалися пролонговано (2 роки – з вересня 2009 року по вересень 2011 року). Окремо група підлітків, які брали участь у дослідженні, що мало на меті стандартизацію «Опитувальника показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків», склала 214 осіб.

Наукова новизна та теоретична значущість дослідження полягає в тому, що:

- вперше локалізація контролю вивчається як властивість особистості підлітка, структура якої включає: інтернальність в сфері стосунків з батьками, інтернальність в навчальній діяльності і стосунках з вчителями, інтернальність в сфері стосунків з однолітками, інтернальність в сексуальній сфері, інтернальність в сфері внутрішнього світу, інтернальність в галузі життєвої перспективи (майбутнього), інтернальність в галузі розваг і захоплень (дозвілля), схильність до самозвинувачення; експліковані та описані означені компоненти локусу контролю, що властиві підлітковому віку; теоретично обґрунтовані та емпірично виявлені типи локалізації контролю підлітків, що зумовлені якісно-кількісним поєднанням його показників; доведено, що серед детермінант індивідуально-типологічних особливостей локусу контролю підлітків значущими є типи сімейного виховання та певні риси особистості, що супроводжують прояви інтернальності, або екстернальності, а саме: самоствавлення, рівень домагань, впевненість у собі, відповідальність, сила «Я» тощо; встановлені вікові особливості інтернальності підлітків, що виявляються у нерівномірному і неодночасному розвитку її окремих показників;

- розширено та доповнено уявлення про психологічну сутність локусу контролю підлітків; про індивідуально-психологічні особливості осіб з різним рівнем і різним поєднанням якісних показників локалізації контролю, які мають як загальні тенденції, так і певні відмінності;

- набуло подальшого розвитку знання з проблематики розвитку локусу контролю підлітків, уявлення про зв'язки його показників з широким спектром рис особистості та їх цінність, про психологічні детермінанти розвитку інтернальності.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробці валідного й надійного тест-опитувальника показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків (ЛСК-П). Результати його апробації вказують на достатню валідність та надійність, що дозволяє використовувати методіку і в наукових, і практичних цілях.

Зміст теоретичної та практичної частин роботи був використаний в процесі читання лекцій та спецкурсів із загальної, вікової, диференційної психології, психології сім'ї, психодіагностики. Результати дослідження використовувалися в навчальному процесі Львівського інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом (акт впровадження № 4 від 11.05.2012р.). Отримані результати і рекомендації використовувалися у профілактичній, консультативній та корекційній роботі з підлітками у середній загальноосвітній школі № 68 м. Львова (акт впровадження № 7 від 18.04.2012р.).

Апробація результатів дослідження. Матеріали дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретико-методологічні засади дослідження особистості» (Одеса, 2009 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Психологія особистості: теорія, досвід, практика» (Одеса, 2009 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих науковців «Проблеми психологічної адаптації особистості в різних видах життєдіяльності» (Одеса, 2009 р.); Науково-практичній конференції «Дитячі ігри – забави дорослих: психотерапія життєвих сценаріїв» (Львів, 2009 р.); Міжнародному науково-практичному семінару-наradі «Конфлікти та безпека» (Одеса, 2010); щорічних звітних наукових конференціях кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка (2008-1012 рр.) та засіданні наукового семінару з психології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського (2012).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у 12 наукових публікаціях. З них 5 статей опубліковано у фахових наукових журналах і збірниках наукових праць України.

Структура дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг дисертації становить 238 сторінок комп'ютерного тексту, основний текст дисертації містить 164 сторінки. Робота містить 17 таблиць та 10 рисунків. Список використаних джерел включає 206 праць українських та зарубіжних авторів.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність досліджуваної проблеми локусу контролю підлітків, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, методи дослідження; розкрито наукову новизну та практичне значення здобутих результатів; наведено відомості про апробацію результатів дослідження і публікації за темою дисертації.

У першому розділі «**Методологічні і теоретичні передумови дослідження локалізації контролю підлітків та його психологічних детермінант**» проведено аналіз поняття локусу контролю, розглянуто теоретичні підходи щодо сутності цього феномену в роботах вітчизняних та зарубіжних науковців, окреслено його психологічний зміст. Висвітлено особливості локусу контролю в системі психологічних властивостей особистості, притаманних особам підліткового віку. В якості психологічних детермінант розвитку локалізації контролю підлітків обрано та проаналізовано стилі сімейного виховання та особистісні передумови інтернальності-екстернальності (акцентуації характеру, самоствавлення тощо).

Сучасні дослідники, спираючись на концепцію Дж. Роттера, розглядають локус контролю як важливу інтегральну характеристику особистості, показник взаємозв'язку ставлення до себе та ставлення до оточуючого світу (Є.Ф. Бажин, Є. А. Голинкіна, О. М. Еткінд, І. М. Кондаков, Г. Крампен, В. І. Ксенофонтowa, Х. Левенсон, С. Р. Пантілеєв, А. Ребер, В. В. Столін та ін.), сутність якої

виявляється у відповідальності (К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Дементій, К. Муздибаєв, Д. Майерс, А. О. Реан, В. В. Рибалка, С. Л. Рубінштейн та ін.).

Локус контролю характеризує схильність людини приписувати відповідальність за події, що відбуваються з нею, зовнішнім силам (екстернальність), або власним здібностям і зусиллям (інтернальність). Традиційно автори розуміють схильність індивіда до певної форми локусу контролю як континуум, що має на одному полюсі виражену «екстернальність», а на іншому – «інтернальність». Сучасні психологи виражають сумніви з приводу виключно односпрямованих поєднань локусу контролю в різних за типами ситуаціях. Більшості людей одночасно властиві в певній мірі і інтернальність, і екстернальність, а межа між ними є рухливою – в одних випадках домінує інтернальний, в інших екстернальний локус контролю. Літературні дані (Е. Ф. Бажин, С. А. Голинкіна, А. М. Еткінд, І. М. Кондаков, Г. Крампен, Х. Левенсон, М. Н. Нилопец, Дж. Роттер та ін.) також свідчать, що інтернальність або екстернальність – це не окрема особистісна риса, а певний особистісний паттерн, цілісна комбінація певних рис.

Теоретично встановлено, що локус контролю формується в процесі соціалізації і стає стійкою особистісною якістю (І. М. Андреева, А. О. Реан та ін.). Відомо, що підлітковий вік являється критичним з точки зору становлення особистості (Г. О. Балл, І. Д. Бех, Л. І. Божович, Ш. Бюлер, Л. С. Виготський, Ф. Дольто, Е. Еріксон, І. С. Кон, Г. С. Костюк, Г. Крайг, Д. О. Леонт'єв, А. Є. Личко, С. Д. Максименко, Ф. Райс, Х. Ремшмідт, В. В. Рибалка та ін.). Протягом цього періоду життя повинні сформуватися складні механізми, що знаменують перехід від зовнішньої детермінації життя та діяльності до особистісної саморегуляції і самодетермінації. Саме одним із таких механізмів визнається суб'єктивний локус контролю (О. В. Алексеєва, Д. О. Леонт'єв та ін.).

Аналіз наукових досліджень свідчить про те, що на формування особистості і поведінки підлітка має вплив стабільність сімейного середовища, «якість» сім'ї, її виховна здатність (Д. Баумрінд, Г. Я. Варга, О. І. Захаров, І. Г. Кошлань, А. Є. Личко, А. О. Реан, Е. Г. Ейдемільер). Сім'я, що нездатна виховувати, призводить до серйозних порушень в процесі соціалізації дитини. У той же час емпіричних даних про вплив різних стилів сімейного виховання на розвиток локус-контролю підлітків явно недостатньо, що потребує проведення досліджень та поповнення теоретичних та емпіричних знань з цієї проблеми в психології.

У психологічній літературі показано, що локус контролю пов'язаний з багатьма властивостями особистості підлітка. Причому, у відповідності з поглядами відомих психологів, з одного боку, особливості локусу контролю позначаються на розвитку та прояву цих психічних феноменів, з іншого, самі ці властивості (або їх взаємодія) можуть виступати в якості детермінант локусу контролю. Серед таких властивостей виділяють акцентуації характеру, самоствавлення, рівень домагань, відповідальність тощо (О. В. Алексеєва, К. В. Веденеєва, Л. М. Додова, К. Р. Калітієвська, Т. В. Кириченко, С. А. Кожаєва, Т. М. Кочеткова, Х. Кулас, Д. О. Леонт'єв, В. В. Назарова, Г. С. Обманова, Д. О. Циринг, Т. В. Шипелік та ін.).

Отже, теоретичний аналіз літератури дозволив розширити знання з проблематики розвитку локусу контролю, означити вікові особливості локалізації контролю підлітків, виділити спектр психологічних властивостей підлітків, які пов'язані з характеристиками локусу контролю і можуть певною мірою виконувати функцію його детермінації, показати вплив стилю сімейного виховання на розвиток локус-контролю в підлітковому віці.

Серед детермінант індивідуально-типологічних особливостей локусу контролю підлітків у нашій роботі виокремлюються і досліджуються соціально-психологічна адаптація, стилі сімейного виховання та певні риси особистості, що супроводжують прояви інтернальності або екстернальності, а саме: самоставлення, рівень домагань, акцентуації характеру, емпатія, відповідальність.

У другому розділі **«Програма емпіричного дослідження локалізації контролю підлітків та його психологічних детермінант»** визначено основні напрями і принципи емпіричного дослідження, викладено його програму і шляхи організації, обґрунтовано вибір груп досліджуваних підлітків, здійснено підбір психодіагностичних методик, спрямованих на діагностику певних властивостей особистості, гіпотетично пов'язаних з локалізацією контролю, надано процедуру дослідження показників локусу контролю підлітків і етапи розробки авторської методики та результати її апробації.

Програма та етапи (підготовчий, психодіагностичний, аналітичний) емпіричного дослідження особливостей локалізації контролю підлітків і його психологічних детермінант заснована на теоретичному аналізі літератури, що здійснено в розділі I. Обґрунтовано вибір групи підлітків, які брали участь у дослідженні, що мало на меті стандартизацію опитувальника і основної групи. Аналіз літератури дозволив експлікувати і описати показники локусу контролю підлітків, що характерні саме для даного віку. Комплекс показників складають: інтернальність в сфері досягнень, в сфері невдач, в сфері сім'ї і стосунків з батьками, в сфері навчання і стосунків з вчителями, в сфері спілкування і стосунків з однолітками, в сфері здоров'я і хвороби, в сексуальній сфері, в сфері внутрішнього світу, в сфері майбутнього, в сфері вільного часу, розваг і захоплень. Крім того, діагностуються дві додаткові шкали: загальна інтернальність і показник схильності до самозвинувачення.

У зв'язку з тим, що при аналізі наявного психодіагностичного інструментарію, методик, які діагностують експліковані показники локусу контролю, не виявлено, виникла необхідність у розробці емпіричної процедури, спрямованої на вивчення означених компонентів локусу контролю підлітків. Отже, відповідно до завдань даного дослідження і відповідно до вимог психометрики, було створено і апробовано оригінальний «Опитувальник показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків» – ЛСК-П (свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 33971) і модифікована процедура «Розміщення себе на умовній шкалі локусу контролю». Перевірка остаточного варіанту «Опитувальника показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків» на надійність і валідність за допомогою відомих в психодіагностиці

методів розщеплювання (розподіл навпіл), повторного і паралельного тестів, підтвердила можливість його застосування і в наукових, і в практичних цілях.

Для вивчення спектру рис особистості, які вивчаються у співвідношенні з показниками локусу контролю, здійснено підбір певного комплексу адекватних меті та завданням методик. До цього комплексу увійшли: група методик, що діагностують властивості особистості підлітка, гіпотетично взаємопов'язані з локусом контролю (модифікований тест-опитувальник емпатичних тенденцій, розроблений А. Мехрабіаном і Н. Епштейном; моторна проба Шварцландера, що спрямована на вивчення рівня домагань; методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда; опитувальник самоствалення В. В. Століна і С.Р. Пантілеєва; тест-опитувальник Шмішека на визначення акцентуацій характеру підлітків; опитувальник Айзенка; 14-ти факторний опитувальник Р.Кеттелла); методика, що спрямована на діагностику дитячо-батьківських стосунків в сім'ї (опитувальник «Батьків оцінюють діти» (БОД). Дана методика є модифікацією опитувальника (АСВ) «Аналіз сімейних взаємостосунків» Е. Г. Ейдемільера, В. В. Юстицька, яка була виконана І. А. Фурмановим і А. А. Алад'їним. Результати досліджень, отримані за допомогою опитувальника БОД, дозволять достатньо повно оцінити особливості як власне процесу виховання, так і причин його відхилень, з погляду самих підлітків.

У третьому розділі **«Результати дослідження особливостей розвитку локалізації суб'єктивного контролю підлітків»** представлено емпіричні дані, які розкривають характер взаємозв'язків локусу контролю підлітків з широким спектром властивостей особистості, що супроводжують його різні прояви і які, певною мірою, їх детермінують (кореляційний аналіз); представлено особливості групування показників, що вивчаються (факторний аналіз); надано результати диференціального аналізу психологічних особливостей підлітків, які відрізняються за інтернальністю та екстернальністю (якісний аналіз). Розглянуто особливості розвитку показників локалізації контролю у груп підлітків на протязі двох років (продовжений підхід).

При емпіричному вивченні взаємозв'язків між показниками локусу контролю й обраним спектром рис особистості виявлені певні значимі взаємозв'язки. Встановлена наявність і додатніх (з показниками ПрІн– прийняття інших і ЕКмф– емоційний комфорт, Спр – самоприйняття,) і від'ємних (з показниками Адап – адаптивність, ескапізм і Івк – інтернальність (внутрішній контроль), Домн – прагнення до домінування) зв'язків інтернальності з показниками соціально-психологічної адаптації. Це свідчить про те, що соціально-психологічна адаптація може здійснюватися за участю і інтернальності (за рахунок самоприйняття, прийняття інших і емоційного комфорту), і екстернальності (за рахунок внутрішнього контролю, ескапізму і прагнення до домінування).

Крім того, виявлені додатні значимі зв'язки емоційного відгукування (емпатії) з більшістю показників локусу контролю. Цей факт переконує у тому, що емоційне відгукування більшою мірою пов'язане з інтернальністю, ніж з

екстернальність. Встановлено, що додатній полюс кожного показника локусу контролю співвідноситься з рівнем домагань.

При вивченні кореляційних зв'язків показників інтернальності і самоствавлення встановлено, що інтернальність у сфері досягнень, у сфері сім'ї і стосунків з батьками, в навчанні і стосунках з вчителями, в галузі життєвої перспективи супроводжуються позитивним самоствавленням підлітків, а інтернальність в сфері невдач, спілкування і у сексуальній сфері – негативним самоствавленням, відсутністю самоповаги, впевненості в собі.

Встановлена наявність певних взаємозв'язків показників локусу контролю з показниками більшості акцентуованих типів характеру підлітків: показник гіпертимного типу акцентуації характеру значимо додатньо пов'язаний з інтернальністю у спілкуванні, у сфері майбутнього та з загальною інтернальністю, одночасно виявляє зв'язки з екстернальністю у галузі навчання та стосунків із вчителями. Тривожний тип акцентуації характеру значимо пов'язаний із екстернальністю у сфері сім'ї і стосунків з батьками, у сексуальній сфері та у галузі життєвої перспективи і майбутнього; дистимний тип виявляє кореляційні зв'язки з екстернальністю у сфері досягнень, у сфері сім'ї і стосунків з батьками, у галузі життєвої перспективи і майбутнього та з загальною інтернальністю; педантичний тип пов'язаний із інтернальністю у сфері спілкування та з екстернальністю в сексуальній сфері; збудливий тип виявляє зв'язки із екстернальністю у сфері сім'ї і стосунків з батьками, у галузі здоров'я і хвороб та у сфері майбутнього; емотивний тип пов'язаний із інтернальністю у сфері досягнень, невдач, спілкування; застрягаючий тип демонструє наявність зв'язків із екстернальністю у галузі здоров'я і хвороб; демонстративний тип від'ємно пов'язаний на значущому рівні із показником інтернальності в області навчання і спілкування; циклотимний тип пов'язаний із інтернальністю у сфері невдач, спілкування, внутрішнього світу, у галузі життєвої перспективи і майбутнього, розваг та з загальною інтернальністю.

З'ясовано, що загальна картина зв'язків між показниками локусу контролю і факторами особистості (за Р.Кеттеллом) свідчить про перевагу від'ємних зв'язків, тобто, про більшу вираженість екстернальних тенденцій у цьому співвідношенні. Конкретно це виявляється у наступному: інтернальність у сфері невдач співвідноситься ($p > 0,01$) із збудженістю (D+), залежністю від групи (Q2-) і низьким самоконтролем (Q3-); інтернальність у сфері сімейних стосунків пов'язана із конкретним мисленням (B-) на 5% рівні і врівноваженістю (D-) на рівні 1%; інтернальність у навчанні корелює з врівноваженістю (D-), боязкістю (H-), залежністю від групи (Q2-) і низьким самоконтролем (Q3-) як на 5%, так і на 1% рівнях. Крім того, встановлено, що інтернальність в галузі здоров'я демонструє зв'язки із показником «сила «Я» (C+) і покірністю (E-); інтернальність в сфері сексу пов'язана ($p > 0,05$) із слабкістю «Я» (C-), покірністю (E-), слабкістю «Зверх-Я» (G-), боязкістю (H-) та підозрілістю (J+); інтернальність внутрішнього світу демонструє зв'язки з врівноваженістю (D-); інтернальність в сфері перспектив пов'язана з врівноваженістю (D-) та (Q2-) залежністю від групи; загальна інтернальність корелює ($p > 0,01$) із врівноваженістю (D-); показник

схильності до самозвинувачення пов'язаний ($p > 0,01$) із схильністю до почуття провини (O+). Загалом, можна констатувати, що встановлені зв'язки між показниками локусу контролю і факторами особистості (за Р.Кеттеллом) виявляють деякі протиріччя. Ці результати можна пояснити і ступенем домінування інтернальності або екстернальності, і особливостями методик та процедур дослідження, і особливостями підліткового віку.

Стосовно стилів сімейного виховання встановлена наявність додатних значимих зв'язків показника загальної інтернальності з У+ (поблажливість) і від'ємні із У- (ігнорування потреб дитини) і З- (недостатність вимог-заборон). Це свідчить про те, що інтернальність підтримується позитивним ставленням до дитини і блокується при незадоволеності потреб в емоційному контакті, спілкуванні з батьками, при небажанні батьків встановити будь-які рамки в поведінці дитини. З'ясовано, що такі типи сімейного виховання, як надмірність вимог-заборон (З+) і надмірність санкцій (С+) більше за інших вносить свій внесок у формування екстернальності у таких сферах, як інтернальність у сфері сім'ї, навчання, здоров'я, сексу, внутрішнього світу, майбутнього та розваг.

При аналізі даних ми також застосували факторний аналіз. Перевагами факторного виду аналізу є розгляд результатів в контексті єдності, субординації, взаємозалежності та взаємодоповнюваності. В результаті групування показників локусу контролю, самоствалення, акцентуацій характеру, факторів особистості (за Кеттеллом), характеристик типів сімейного виховання методом факторного аналізу обрано чотирьохфакторну модель. Перший біполярний фактор – це «Педантичний тип акцентуації характеру – Гіпопротекція», другий – «Самовпевненість – Дистимія», третій фактор «Циклотимія – Сила «Я», і, нарешті, четвертий фактор – «Схильність до відчуття провини – Недостатність вимог-заборон». Таким чином, емпірично встановлено, що показники локусу контролю і властивостей особистості, які співвідносяться з ними, не є ортогональними, а є взаємообумовленими між собою.

У цій роботі, ми спираємось на системний детермінізм та на певні принципи системного підходу до вивчення проблеми детермінації (В. А. Ганзен, Б. Ф. Ломов, О. М. Леонт'єв, С. Д. Максименко, К. К. Платонов, С. Л. Рубінштейн, Б. М. Теплов), серед яких для даного випадку є і такі: будь-які психічні явища, їх формування та існування визначається різними типами детермінант; всі види детермінант є тісно взаємопов'язаними між собою і утворюють систему, де конкретний склад і структура системи залежить від ситуації, що склалася, від людського життя; відносини між детермінантами не є стійкими: в деяких випадках одна з них виступає передумовою, в інших – причиною, чинником; зміни в детермінантах є логічною, природною, і необхідною умовою для розвитку суб'єкта, його психіки, поведінки. Отже, мова йде про взаємодетермінацію: з одного боку, розвиток певних властивостей особистості приводить до розвитку інтернальності або екстернальності. У такому випадку властивості особистості виступають в якості детермінант локусу контролю. З іншого боку – виникає зворотній процес – локус контролю детермінує, у певних обставинах, розвиток властивостей особистості підлітків, що пов'язані із його

показниками. Саме ці міркування та результати проведеного кількісного аналізу переконують нас у можливості подальшого вивчення простору обраних в роботі психологічних характеристик підлітків, які відрізняються між собою локусом контролю.

Для вирішення поставленого завдання ми використали якісний аналіз, а саме: метод «асів» і «профілів». За допомогою даного підходу вивчені психологічні характеристики підлітків, які відрізняються між собою *крайніми проявами локусу контролю*, тобто, підлітків-інтерналів і підлітків-екстерналів.

Встановлено, що: а) відмінності між підлітками інтерналами і екстерналами у віці 12-13 років, які виявляються у особливостях проявів рівню домагань та соціальної адаптації, виражені слабо (майже відсутні); б) відмінності між підлітками інтерналами і екстерналами у віці 15-16 років виявлені яскравіше: успішна соціальна адаптація більшою мірою властива інтерналам в порівнянні із екстерналами. Групі інтерналів властивий помірний рівень домагань, групі екстерналів – високий реалістичний рівень домагань; в) відносно емпатії до інших людей - групи екстерналів різного віку (і у віці 12-13, і у віці 15-16 років), в порівнянні із інтерналами, виявляють більш високий рівень емпатії. Це можна пояснити тим, що екстернали більшою мірою, ніж інтернали орієнтовані на довкілля, що потребує певних здібностей в оцінках, в розумінні емоцій інших.

Аналіз профілів факторів особистості підлітків (за Р. Кеттеллом), які відрізняються за типом локалізації контролю, дозволив встановити, що: а) підлітки-інтернали 12-13 років схильні до самостійності, незалежності (E+), наполегливості, навіть характеризуються упертістю, їм властива напористість, норовливість. Їх відрізняє стійкість в інтересах, цілеспрямованість, уміння контролювати свої емоції і поведінку (C+); б) підлітки-екстернали 12-13 років виявляють схильність до певної залежності від думки і вимог групи (Q2-), прагнення працювати і ухвалювати рішення разом з іншими людьми (A+), низьку самостійність (C-), орієнтацію на соціальне схвалення (E-), низьку дисциплінованість, потурання своїм бажанням, залежність від власних настроїв, невміння контролювати свої емоції і поведінку (D+), поганий самоконтроль, емоційну нестійкість, імпульсивність (Q3-); в) підлітки-інтернали 15-16 років схильні до безпечності, безтурботності (F+), їм властива самовпевненість, життєрадісність, упевненість в собі і в своїх силах, відсутність боязкості (H+), холоднокровність, спокій, відсутність розкаяння і відчуття провини (O-), вміння справлятися зі своїми невдачами, емоційна стійкість (C+), витриманість, орієнтація на власні рішення, самостійність, прагнення мати власну думку, врівноваженість (D-); д) групі підлітків-екстерналів 15-16 років властива залежність від думки і вимог групи (Q2-), прагнення працювати і ухвалювати рішення разом з іншими людьми (A+), низька самостійність, орієнтація на соціальне схвалення, поступливість, тактовність, люб'язність, залежність від думки інших, покірливість, послужливість (E-), шанобливість, соромливість, готовність брати провину на себе (O+), експресивність, схильність легко виходити з рівноваги, схильність до емпатії, емоційної чутливості. Встановлено, що факторні профілі підлітків 15-16 років стають більш рельєфними в порівнянні з

підлітками 12-13 років: з віком у всіх підлітків збільшується сила «Я» (С+) і врівноваженість (D-), що свідчить про наростання зрілості. Виявлено, що профілі самоставлення підлітків інтерналів і екстерналів 12-13 років не мають значимих відмінностей. У підлітків 15-16 років, схильних до інтернальності і схильних до екстернальності, профілі самоставлення майже «віддзеркалюють» один одного. Профіль самоставлення інтернальних підлітків (значення майже всіх його показників) розташовані у просторі додатного полюса, а профіль самоставлення екстернальних підлітків – у просторі від'ємного полюса. Це свідчить про те, що інтерналам 15-16 років властиві самоприйняття, самоповага, перевага критичності, глибоке усвідомлення себе, чесність і відвертість, відкрите ставлення до себе: підліткам-екстерналам властива підкорення зовнішнім обставинам, і низьке очікування позитивного ставлення від інших.

При вивченні типів акцентуацій характеру у співвідношенні з локусом контролю встановлено, що емотивні, демонстративні, збудливі, педантичні, тривожні та застрягаючі підлітки більшою мірою виявили схильність до екстернального типу локусу контролю за більшістю його компонентів.

Крім того, в результаті нашого дослідження виявлено специфіку локалізації контролю, що властива особам, які виховуються в сім'ях з різними стилями виховання. Так, у підлітків із сімей зі стилем виховання «*поблажлива гіперпротекція*» профіль локалізації контролю, у цілому, тяжіє до екстернальності, тобто, розміщується переважно у просторі від'ємного полюса. Це можна пояснити тим, що підліток у такій сім'ї завжди знаходиться в центрі уваги, батьки не критично задовольняють його потреби і не потребують від підлітка вияву його активності, чим сприяють формуванню саме цього (екстернального) типу локалізації контролю. Специфіка локалізації контролю підлітків із сімей зі стилем виховання «*домінуюча гіперпротекція*» виявляється у неоднорідності прояву локалізації контролю. У цих підлітків виявлена тенденція до інтернальності в галузі міжособистісних стосунків (Іспіл+) і відносно здоров'я і хвороби (Іздор+), і тенденція до екстернальності в сімейних стосунках (Ісім-) і в галузі розваг та захоплень (Ірозв-). У підлітків – представників сімей зі стилем виховання «*гіпопротекція*» профіль локалізації контролю має максимальне значення за шкалою (Ідос+) інтернальності в області досягнень (підліток вважає, що сам здобув всього, що є у його житті, та і далі спроможний з успіхом досягати власних цілей), та виявляє екстернальність в сімейних стосунках (Ісім-), в галузі здоров'я (Іздор-), в навчальній діяльності і стосунках з вчителями (Інавч-) та в сфері внутрішнього світу (Івнс-). Профіль локалізації контролю підлітків із сімей з негармонійним стилем виховання «*підвищена моральна відповідальність*» за шкалою інтернальності відносно здоров'я і хвороби (Іздор+) знаходиться дещо вище середньої лінії ряду, а за іншими показниками – практично розташований нижче середньої лінії ряду, що свідчить про переважне виявлення екстернального типу локусу контролю. Профіль локусу контролю групи дітей з сімей з типом виховання «*емоційне відторгнення*» найбільш нерівномірний, різкий – високі значення одних показників існують поряд з низькими значеннями інших. Інтернальність підлітки відмічають у себе у сфері невдач (Іневд+), в спілкуванні

та стосунках з однолітками (Іспіл+), в сексуальній сфері (Ісекс+) і схильності до самозвинувачення (Сзвн+). У той же час виявляють екстернальність в навчанні і стосунках з вчителями (Інавч-), в галузі здоров'я і хвороб (Іздор-), в галузі досягнень (Ідос-), життєвої перспективи, майбутнього (Імайб-), в сфері сім'ї і стосунків з батьками (Ісімі-).

При вивченні динаміки локусу контролю підлітків ми також застосовували і кореляційний, і якісний аналізи. У табл. 1 представлені зв'язки показників локусу контролю з параметром віку (значення параметра визначалося хронологічним віком) підлітків, які приймали участь у дослідженні.

Таблиця 1

Значимі зв'язки показників локусу контролю з параметром віку підлітків (N = 243)

Показники локусу контролю										
	Ідос	Іневд	Ісімі	Інав	Іспіл	Ісекс	Івнс	Імайб	Іроз	ЗагІ
Вік	379*	215*	244*	145	208*	232*	139	333*	177	316*

Примітка: позначення * – 1% рівень значущості коефіцієнта кореляцій, без позначення – 0,5%.

Показник віку додатньо на значимому рівні пов'язаний із інтернальністю у сфері досягнень (Ідос+), невдач (Іневд+), у сфері сім'ї і стосунків з батьками (Ісімі+), у навчанні і стосунках з вчителями (Інавч+), у спілкуванні та стосунках з однолітками (Іспіл+), у сексуальній сфері (Ісекс+), сфері внутрішнього світу (Івнс+), життєвої перспективи (Імайб+), у галузі розваг і захоплень (Ірозв+) та із загальною інтернальністю (ЗагІ+). Ці дані також є переконливим свідченням того, що інтернальність наростає з віком: усі зв'язки мають додатній знак (збільшення одного параметру супроводжується зростанням другого). Для підтвердження цього факту ми порівняли результати діагностики локусу контролю підлітків 11-14 років, які були здійснені протягом двох років (між зрізами інтервал – 1 рік): вересень 2009 року (перший зріз), вересень 2010 року (другий зріз) і вересень 2011 року (третій зріз).

На рис. 1 представлені усереднені профілі локалізації контролю, що було діагностовано в одних і тих самих підлітків *різного віку* в означені терміни (три діагностичних зрізи). Діагностика проводилася кожного вересня протягом всього емпіричного етапу одночасно в усіх вікових групах підлітків. Отже, кожен рік вік досліджуваних підлітків зростає.

Слід зазначити, що усі профілі розташовані у третьому квартилі розподілу – від 4 до 6 балів (максимальний бал дорівнює 8 балам), що свідчить про тенденцію до інтернальності. Загалом, ця тенденція зберігається з часом: значення показників локусу контролю на кожному діагностичному етапі збільшується (за виключенням показників інтернальності у галузі навчання (Інавч), спілкування (Іспіл), внутрішнього світу (Івнс), майбутнього (Імайб). Особливо це спостерігається стосовно інтернальності в галузі досягнень (Ідос), невдач (Інев) сім'ї (Ісімі), здоров'я (Іздор), сексу (Ісекс) та загальної інтернальності (Заг).

При вивченні *кожної вікової групи* підлітків протягом двох років (три діагностичних зрізи) встановлено, що загальна інтернальність та інтернальність у

сфері здоров'я у всіх групах без винятку зросли. Це свідчить про усталений розвиток цих показників, відповідно з віковим зростанням підлітків. У вікових групах 11-річних (стартовий етап) і чотирнадцятирічних деякі показники не показали такого лінійного зростання: спочатку значення показників різко зростають на другому етапі, а далі незначно зменшуються на третьому.

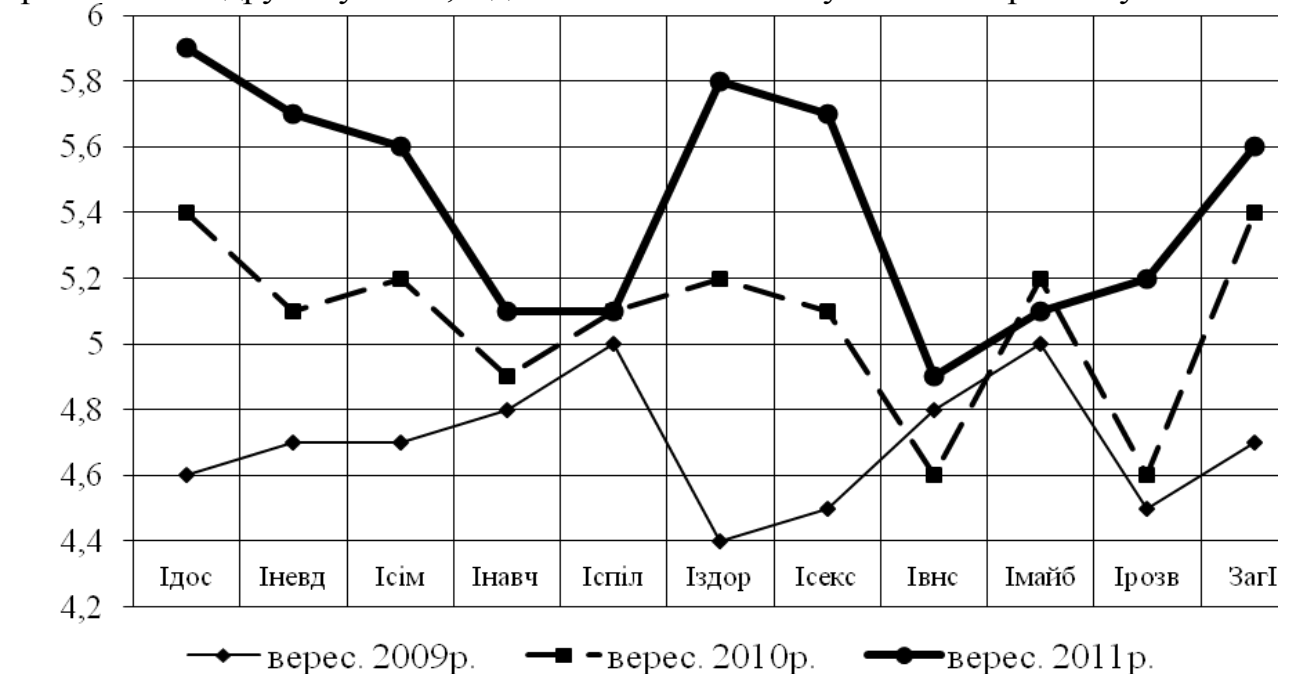

Рис. 1. Усереднені профілі показників локалізації контролю підлітків на трьох етапах дослідження (N= 128).

Загалом можна сказати, що незважаючи на нерівномірність і неодноразовість розвитку окремих показників локусу контролю, з віком під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників інтернальність підлітків зростає. Це означає, що підлітки починають вважати, що більшість важливих подій в їх житті, їх вибір, поведінка і вчинки є результатом власних дій. Підлітки починають відчувати свою власну відповідальність за ці події і за те, як складається їх життя в цілому.

ВИСНОВКИ

У роботі досліджена проблема розвитку локалізації контролю особистості підлітка та його психологічних детермінант. Розробка цієї проблеми велася на перетині двох основних напрямів дослідження. Перший напрям пов'язаний із вивченням локалізації контролю підлітків, компонентного складу показників даного феномену, їх проявів та розвитку у підлітковому віці. Другий – з дослідженням психологічних особливостей особистості, що супроводжують різні прояви локусу контролю та його психологічних детермінант. У результаті дослідження цієї проблеми отримано наступне:

1. На підставі теоретичного аналізу літератури показано, що локалізація контролю підлітків розглядається як властивість особистості, яка розвивається у процесі їхньої соціалізації. Локус контролю є важливою інтегральною

характеристикою особистості, показником зв'язку ставлення до себе зі ставленням до оточуючого світу. Локус контролю – це психологічна якість людини, яка характеризує її схильність приписувати відповідальність за події, що відбуваються з нею, зовнішнім силам або власним здібностям і зусиллям. Локус контролю є глибинним, стійким елементом структури саморегуляції особистості, що безпосередньо впливає на конструктивність її соціальної поведінки.

2. Аналіз досліджень структури показників локусу контролю та психологічних особливостей, що властиві підлітковому віку, дає підґрунття для визначення специфіки компонентної структури локусу контролю підлітків. Встановлено, що крім таких показників, як загальна інтернальність, інтернальність досягнень, інтернальність невдач, інтернальність в області здоров'я і хвороби, локус контролю підлітків включає такі компоненти, як: інтернальність в сфері стосунків з батьками, інтернальність в навчальній діяльності і стосунках з вчителями, інтернальність в сфері стосунків з однолітками, інтернальність в сексуальній сфері, інтернальність в сфері внутрішнього світу, інтернальність в галузі життєвої перспективи (майбутнього), інтернальність в галузі розваг і захоплень (дозвілля). Теоретично експліковані та описані означені компоненти локусу контролю, що властиві підлітковому віку.

3. У літературі виділяються властивості особистості підлітків, які супроводжують прояви локусу контролю різного ступеня (від високого – інтернальність, до низького – екстернальність) і беруть участь в його детермінації. Доведено, що серед детермінант розвитку локусу контролю підлітків значущими є певні риси особистості, що супроводжують прояви інтернальності, або екстернальності, а саме: рівень домагань, самовпевненість, відповідальність, сила «Я», акцентуації характеру, особливості самоствавлення, соціальна адаптованість, впевненість у собі, домінантність, наполегливість тощо.

4. Теоретично виявлено і емпірично доведено, що серед детермінант розвитку локусу контролю підлітків також значущими є типи сімейного виховання. Стиль сімейного виховання традиційно в психологічній літературі розглядається як найважливіший елемент індивідуального середовища дитини. Під стилем сімейного виховання розуміють багатовимірне утворення, що включає ставлення батьків до дитини. Характеристика стилів сімейного виховання представлена «домінуючою гіперпротекцією», «потураючою гіперпротекцією», «емоційним відкиданням», «підвищеною моральною відповідальністю», «жорстоким поводженням» і «гіпопротекцією». Ця типологія включає як загальну для усіх стилів сімейного виховання складову вимог до дитини – покладання на неї певного ступеню відповідальності. Саме ця складова і дає основу для дослідження стилів виховання як чинника формування індивідуально-типових особливостей локусу контролю підлітків. Отже, аналіз психолого-педагогічних досліджень підтверджує існування взаємовідносин між локусом контролю і стилями сімейного виховання підлітків як елементами єдиної сімейної системи.

5. Для емпіричного вивчення розширеного спектру характеристик локусу контролю підлітків, відповідно до вимог психометрики, створений оригінальний «Опитувальник показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків» - ЛСК-

П, апробація якого показала достатню міру валідності і надійності. Крім того, була модифікована процедура «Розміщення себе на умовній шкалі локусу контролю».

6. Розроблений також комплекс традиційних психодіагностичних методик, спрямований на вивчення обраного спектру рис особистості, які вивчаються у співвідношенні з показниками локусу контролю: модифікований тест-опитувальник емпатичних тенденцій, розроблений А Мехрабіаном і Н. Епштейном; моторна проба Шварцландера, що спрямована на вивчення рівня домагань; методика діагностики соціально - психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда; опитувальник самоствавлення С. Р. Пантілеєва і В. В. Століна; тест-опитувальник Шмішека на визначення акцентуацій характеру підлітків; опитувальник Айзенка; 14-ти факторний опитувальник Р.Кеттелла (HSPQ); для вивчення стилів сімейного виховання підлітків обраний опитувальник «Батьків оцінюють діти» (БОД), модифікація І.А. Фурманова і А.А.Алад'їна.

7. Результати кількісного аналізу (кореляційного і факторного) показників локусу контролю, рівня домагань, емпатії, соціальної адаптації, факторів особистості (в моделі Р. Кеттелла), самоствавлення, показників акцентуацій характеру та стилів сімейного виховання вказують на зв'язок між усіма рядами показників, що вивчаються, та виявляє основні тенденції специфіки цих зв'язків.

8. Для емпіричного вивчення психологічних особливостей особистості, що супроводжують певні прояви локусу контролю, у рамках досліджуваної групи із застосуванням методу «асів» серед підлітків 12-13 років і 15-16 років були створені групи із стійкою вираженістю «екстернальності» або «інтернальності». Встановлено, що більшість підлітків 11 та 14 років, які приймали участь у дослідженні, не виявили стійкого тяжіння до одного із полюсів континуума локусу контролю – або до інтернальності, або до екстернальності. Серед підлітків 11 і 14 років були виявлені лише поодинокі особи, які показали результати загального показника інтернальності, що досягає або високого (четвертий квартиль розподілу), або низького (перший квартиль розподілу значень) рівня і тому груп досліджуваних, результати яких можна було б аналізувати за допомогою якісного аналізу, виявлено не було.

9. Використання якісного аналізу (методів «асів» і профілю) дозволило вивчити специфіку самоствавлення в осіб, які відрізняються рівнем локусу контролю. Встановлено, що групи підлітків з різним типом локусу контролю (інтернальним або екстернальним), характеризуються відповідним специфічним поєднанням індивідуально-психологічних властивостей особистості.

Інтерналі характеризуються яскраво вираженим самоінтересом, тобто, інтересом до власних думок та почуттів, схваленням себе загалом, самоповагою, самоприйняттям, очікуванням позитивного ставлення від інших, позитивною самооцінкою, а також низьким рівнем самозвинування. Екстерналів можна охарактеризувати, як осіб з низьким рівнем очікування позитивного або негативного ставлення до себе інших людей та самозвинуванням, у них досить виражена довіра до себе, схвальність власного «Я», вони бачать у собі переважно гідність, вірять у свої сили, здібності.

10. Вивчена специфіка стилів сімейного виховання в сім'ях підлітків – представників інтернального і екстернального типів локусу контролю. Доведена їх відповідність: певний тип локусу контролю і певне поєднання його показників пов'язані з певним стилем сімейного виховання. У сім'ях підлітків з негармонійними стилями сімейного виховання переважає загальний екстернальний тип локусу контролю, саме тому розвиток інтернальності підлітків буде більш успішним при корекції стилів сімейного виховання.

Встановлено, що стиль сімейного виховання як компонент унікального середовища дитини, впливає на формування та розвиток компонентів локусу контролю підлітка, підтримуючи, або гальмуючи його прояви.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми, що вивчається. Можливими перспективами подальшого дослідження є: а) розробка конкретних психологічних рекомендацій і програм, призначених для корекції дитячо-батьківських стосунків; б) розробка конкретних психологічних рекомендацій і програм, призначених для корекції локалізації контролю як безпосередньо спрямованих на розвиток його показників, так і опосередковано – через корекцію властивостей особистості, які закономірно пов'язані з локусом контролю і виступають у ролі його детермінант.

Основний зміст дисертації відображено у таких **публікаціях**:

1. Дмишко О. С. Детермінанти та психологічні особливості локусу контролю особистості / О. С. Дмишко // Наука і освіта. – 2008. – № 8-9. – С.47-51.
2. Дмишко О. С. Сенсожиттєві орієнтації осіб з різними рівнями інтернальності/ О.С. Дмишко // Наука і освіта. – 2009. – № 6. – С. 114-117.
3. Дмишко О. С. Психологічні особливості осіб з різними типами локусу контролю / О. С. Дмишко // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського. – 2009. – Спецвипуск. – С. 61-68.
4. Дмишко О. С. Діагностика показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків / О. С. Дмишко // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. Костюка НАПН України [за ред. С.Д. Максименка]. – 2010. – Т. II, част.4. – С. 109-118.
5. Дмишко О. С. Співвідношення показників локусу контролю, емпатії та рівня домагань: результати факторного аналізу / О. С. Дмишко // Наука і освіта. – 2010. – № 9. – С. 51-55.
6. А.с. Тест-опитувальник показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків (ЛКС-П) (психодіагностична методика) / О. С. Дмишко. - № 33971; заяв. 05.07.2010.
7. Дмишко О. С. Інтернальність як чинник спрямованості особистості в юнацькому віці / О.С. Дмишко : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. молодих науковців [«Проблеми психологічної адаптації особистості в різних видах життєдіяльності»], (Одеса, 13 квітня 2009 р.) / МОН України, ПДПУ імені К.Д.Ушинського. – Одеса: СМІЛ, 2009. – С.140-143.
8. Дмишко О. С. Психологічні особливості локусу контролю в юнацькому віці / О. С. Дмишко: матеріали звітної наукової конференції

філософського факультету ЛНУ імені Івана Франка [відп. за випуск проф. В. Мельник] / МОН України, Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – С.202 – 204.

9. Дмишко О. С. Способи психологічної корекції локусу контролю особистості / О. С. Дмишко : матеріали наук.-практ. конф. [«Дитячі ігри – забави дорослих: психотерапія життєвих сценаріїв»], (Львів, 15 травня 2009 р.) / МОН України, Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – С.24 – 27.

10. Дмишко О.С. Психологічні особливості екстернальності-інтернальності підлітків: порівняльна характеристика / О.С. Дмишко : матеріали Міжнар. наук.-практ. семінару-наради [«Конфлікти та безпека»], (Одеса, 25 листопада 2010р.) / МОН України, ПНПУ імені К.Д.Ушинського. – Одеса: СМІЛ, 2010. – С. 151-155.

11. Дмишко О. С. Самодетермінація особистості як чинник загальних життєвих орієнтацій / О. С. Дмишко: матеріали звітної наукової конференції філософського факультету ЛНУ імені Івана Франка [відп. за випуск проф. В. Мельник] / МОН України, Львівський національний ім. Івана Франка. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. – 2010. – С.291 – 293.

12. Дмишко О. С. Атрибуція відповідальності у підлітків з різними особливостями Я-орієнтацій / О. С. Дмишко: матеріали звітної наукової конференції філософського факультету ЛНУ імені Івана Франка [відп. за випуск проф. В. Мельник] / МОН України, Львівський національний ім. Івана Франка. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. – 2011. – С.206 – 209.

АНОТАЦІЇ

Дмишко О. С. Психологічні детермінанти розвитку локус-контролю підлітків. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07. – педагогічна та вікова психологія. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2012.

У дисертаційному дослідженні здійснено теоретико-емпіричний аналіз локалізації контролю підлітків, що розглядається як складна властивість особистості. Теоретично експліковані та описані компоненти локусу контролю, що властиві підліткам: інтернальність в сфері стосунків з батьками, в навчальній діяльності і стосунках з вчителями, в сфері стосунків з однолітками, в сексуальній сфері, в сфері внутрішнього світу, в галузі життєвої перспективи (майбутнього), в галузі розваг і захоплень (дозвілля), схильність до самозвинування. Для діагностики показників локусу контролю розроблений «Опитувальник показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків».

Теоретично обґрунтовані та емпірично виявлені типи локалізації контролю підлітків, що зумовлені якісно-кількісним поєднанням його показників, представлено їх психологічні характеристики. Доведено, що серед детермінант індивідуально-типологічних особливостей локусу контролю підлітків значущими є типи сімейного виховання та певні риси особистості, що супроводжують різні

прояви інтернальності: самоставлення, рівень домагань, самовпевненість, відповідальність, сила «Я» тощо.

Встановлені вікові особливості інтернальності підлітків, що виявляються у нерівномірному і неодночасному розвитку її окремих показників.

Ключові слова: локус контролю підлітків, екстернальність, інтернальність, психологічні детермінанти, типи сімейного виховання, риси особистості підлітка.

Дмышко А. С. Психологические детерминанты развития локус-контроля подростков. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07. – педагогическая и возрастная психология. – Государственное учреждение «Пивденноукраинский национальный педагогический университет имени К.Д. Ушинского», Одеса, 2012.

В диссертационном исследовании представлен теоретический и эмпирический анализ феномена субъективной локализации контроля подростков и его психологических детерминант. В диссертации локус контроля рассматривается как сложное свойство личности, характеризующее ее склонность к приписыванию ответственности за происходящие события или внешним силам, или собственным способностям и усилиям. Теоретически эксплицированы и описаны компоненты локуса контроля, свойственные подросткам: интернальность в сфере отношений с родителями, в учебной деятельности и отношений с учителями, в сфере отношений со сверстниками, в сексуальной сфере, в сфере внутреннего мира, в области жизненной перспективы (будущего), в области развлечений и увлечений (досуг), склонность к самообвинению. Для диагностики показателей локуса контроля разработан «Опросник показателей локализации субъективного контроля подростков».

Теоретически обоснованы и эмпирически выделены типы локализации контроля подростков, обусловленные качественно-количественным сочетанием его показателей, представлены их характеристики.

Доказано, что в качестве детерминант индивидуально-типологических особенностей локуса контроля подростков выступают типы семейного воспитания и определенные свойства личности, которые сопровождают проявления интернальности или экстернальности, в частности: самоотношение, уровень достижений, уверенность в себе, ответственность, сила «Я» и т.п.

Использование качественного анализа (методов «асов» и профилей) позволило изучить специфику индивидуально-психологических свойств личности у лиц, отличающихся типом локуса контроля (экстернальным или интернальным). Установлено, что подростки интерналы характеризуются более выраженным самоинтересом, самоуважением, самопрियाем, ответственностью, силой Я, социальной адаптивностью, доминантностью, настойчивостью, самоуважением, позитивной самооценкой, более низким уровнем самообвинения и т.д.

Изучена специфика стилей семейного воспитания в семьях подростков представителей интернального и экстернального типов локуса контроля. Доказано соответствие типа локуса контроля определенному типу семейного воспитания: в

семьях подростков с негармоничными стилями семейного воспитания преобладает общий экстернальный тип локуса контроля. Выявлено, что стиль семейного воспитания как компонент уникальной среды ребенка влияет на формирование и развитие компонентов локуса контроля подростка, поддерживая или блокируя (затрудняя) его проявления.

При пролонгированном изучении каждой возрастной группы подростков установлено, что, несмотря на неравномерность и неодновременность развития отдельных показателей локуса контроля, с возрастом интернальность подростков нарастает. Это означает, что подростки начинают считать, что большинство важных событий в их жизни, их выбор, поведение, поступки являются результатом собственных действий и начинают чувствовать свою собственную ответственность за эти события и за то, как складывается их жизнь.

Ключевые слова: локус контроля подростков, экстернальность, интернальность, психологические детерминанты, типы семейного воспитания, черты личности подростка.

Dmyshko O.S. Psychological determinants of development of locus-control in teenagers. - Manuscript.

Dissertation to qualify for the Candidate of Psychological Science academic Degree in speciality – 19.00.07. – Pedagogical and Age Psychology. – State Establishment of South-Ukrainian National Pedagogical University named after K.D.Ushinsky, Odessa, 2012.

In dissertation the theoretical and empirical analysis of locus-control of teenagers is carried out, which is examined as a complex feature of personality. Components of locus-control, peculiar to the teenagers: internality in the sphere of relations with parents, in educational activity and relations with teachers, in the sphere of relations with persons of the same age, in a sexual sphere, in the sphere of the internal world, in the field of vital prospect (future), in the field of entertainment and fascinations (leisure), propensity to the self-accusation were theoretically explicated and described. For diagnostics of locus-control indexes The Questionnaire of Indexes of Localization of Subjective Control of Teenagers was worked out.

Types of localization of control of teenagers which are predefined by quality-quantitative combination of its indexes were theoretically grounded and empirically identified, their psychological characteristics are presented.

It is well-proven that among the determinants of individual-psychological features of locus-control of teenagers the types of domestic education and certain features of personality, which accompany different displays of internality: self-relation, level of solicitations, self-confidence, responsibility, strength of self etc. are meaningful.

Age-determined features of teenagers internality which manifest themselves in uneven and unsimultaneous development of its certain indexes are set.

Keywords: indexes of locus-control of teenagers, internality, externality, psychological determinants, types of domestic education, features of personality of teenager.